

Зерттеушілердің бірі бұйрықты сөйлемнің айтылу мақсатына қарай және сөйлем түрі екенін және оның атының басталуын профессор М.Балақаевтың есімімен байланыстарды, екінші бір зерттеуші әдістемеге қатысты кітабында бұйрықты сөйлемнің 70 жылдардан бері ғана орын алып келе жатқандығын ескертеді. Екеуі де шындық. Демек, қазақ білімінде профессор М.Балақаевтың 1959 жылы орыс тілінде жазылған кітабында қазіргі ұрпақ өкілдеріне бұйрықты сөйлем деген терминді ұсынып, оның сұраулы, хабарлы және лепті сөйлемдерден айырмашылығын ашық көрсетті. Содан кейін мектеп шәкірттерінің де тиісті оқулықтары арқылы сөйлемнің бұл түрімен таныса бастағаны рас.

Талданған тілдік деректерге сүйене отырып, бұйрық рай жұрнақтары арқылы жасалған бұйрықты сөйлемдердің қызметі, модальділікке қатысты көп қырлы қызметі болатынын аңғардық. Және бұл сөйлемдердің жан-жақты қолданысы тек контексте анықталады деп қорытуға негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1993. - 301 б.
- [2] Базарбаева М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. Алматы: Комплекс, 2002. – 202 б.
- [3] Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв). Автореферат. Ленинград, 1991. – С.38.
- [4] Дүйсенбекова Л. Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы. Алматы: Айкос, 1999. – 111 б.

МРНТИ 16.21.51

А.Д. Кегенбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2-курс магистранты,
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СӨЗ ТАПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒАШҚЫ ҮЛГІЛЕРІ

Аннотация: Қазақ тіліндегі сөздерді таптастырудың алғашқы үлгілерінің бірі ретінде Ы.Алтынсариннің, П.М.Мелиоранский, М.А.Терентьев сынды ғалымдардың еңбектері алынды. Аталған ғалымдардың қазақ тіліндегі сөздерді таптастыруда ұстанған ұстанымдары талданып көрсетілді. Сондай-ақ, ғалымдар еңбектерінің сөздерді таптастырудағы алғашқы үлгілер ретіндегі қазақ тілі біліміне қосқан үлесі айтылды.

Мақалада қазақ тіл біліміндегі сөз таптастырудың алғашқы үлгілері жайлы сөз қозғалады. Қазақ тіліндегі сөздерді таптастырған ең алғашқы ғалымдардың бірі ретінде ағартушы-педагог Ы.Алтынсариннің еңбегі алынып, сөздерді таптастырудағы ұстанымдары айқындалады.

Тірек сөздер: сөз таптары, сөздерді таптастыру, семантикалық ұстаным, синтаксистік ұстаным.

А.Д. Кегенбекова

магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Гылым ордасы», Алматы, Казахстан

ПЕРВЫЕ ОБРАЗЦЫ КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Одним из первых примеров классификация слов на казахском языке стали работы таких ученых, как Ы. Алтынсарин, П.М. Мелиоранский, И.О. Терентьев. Были проанализированы позиции этих ученых в унификации слов на казахском языке. Также был отмечен вклад работ ученых в языкознание казахского языка как первых примеров классификации слов.

В статье говорится о первых образцах классификации слов в казахском языкознании. Рассматривается труд просветителя-педагога Ы. Алтынсарина как первого учёного, классифицировавшего слова в казахском языке. В статье также определяются основные принципы при его классификации слов.

Ключевые слова: части речи, классификация слов, семантический принцип, синтаксический принцип

A.D. Kegenbekova

2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy» complex, Almaty, Kazakhstan

FIRST EXAMPLES OF THE CLASSIFICATION OF WORDS IN KAZAKH LINGUISTICS

Annotation. One of the first examples of the classification of words in the Kazakh language was the work of such scientists as Y. Altynsarin, P.M. Melioransky, I.O. Terentyev. The positions of these scientists in the unification of words in the Kazakh language were analyzed. The contribution of scientists' works to the linguistics of the Kazakh language was also noted as the first examples of word classification.

The given article concentrates on the first patterns of word classification in Kazakh linguistics. also the article discusses the work of an educator-teacher Y. Altynsarin as the first scientist, classified words in the Kazakh language. The article also defines the basic principles of word classification proposed by the scientist.

Key words: parts of speech, word classification, semantic principle, syntactic principle

Көрнекті ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсарин қазақ балаларының қатарынан қалмай білімді ұрпақ болып тәрбиеленуі жолында мол еңбек сіңірді. Осы жолда қазақ балалары үшін орыс тілін үйренудің жолы, құралы ретіндегі алғашқы оқулықты жаз-

ып қалдырды. Ы. Алтынсарин қандай еңбек жазбасын, барлығы қазақ балаларының қатардан қалмай, сауатты болуы үшін арналды. Оның жазған еңбектерінен оқытудың ұтымды әдістерін ғана емес, көптеген құнды дүниелер табуға болады.

Ыбырай Алтынсарин қазақ даласында тұңғыш мектеп ашушы ғана емес, қазақ балаларына арнап тұңғыш оқулық жазушы. Оның педагогикалық ұстанымдарына 170 жылдам астам уақыт болса да, осы күнде де өзектілігін жоғалтпаған. Көрнекті ағартушының орыс тілін оқыту әдістемелерін басқа тілдерді үйренуде де қолдануға әбден болады. Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы Орынборда «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» атты еңбегі жарияланды. Бұл оқулықты жазуда орыс тілінің графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиін қолданған. Осы оқулықты Ыбырай Алтынсариннің жазып шығудағы мақсаты орыс тілін мүлдем білмейтін қазақ балалары үшін қазақ сөздерінің орыс тіліндегі баламасын ұсынып әрі екі тілдің грамматикалық ерекшеліктерін көрсетіп, орыс тілін меңгеруді жеңілдету болып табылады. Өйткені, тәжірибелі ұстаз орыс тілін мүлдем білмейтін оқушыға орыс тіліндегі оқу құралдарды бірден оқып кету мүмкін еместігін, алдымен кейбір орысша сөздердің мағынасын, аудармасын білуі керек екендігін айтады әрі бұл оқу құралының орыс тілінің грамматикасын түсіндіретін толық құрал емес, бастауыш құралы екенін ескертеді. Бұл пікірін оның осы оқу құралына жазған алғы сөзінен көреміз: «Бірде-бір орыс сөзін білмейтін қазақ балалары орыс мектептеріне оқуға түскен кезде орыс тілін оқытып-үйретуді неден және қалай бастау керектігіне оқытушылар әдетте қиналады. Өзінің ана тілін білетін орыс балаларына арналған жетекші құралдар осы тілді білмейтіндер үшін әлбетте жарамайды; соның салдарынан және ешқандай да қолайлы жетекші құралдардың қолда болмауынан ұстаздар не мектепке жанадан түсетін шәкірттер үшін қолжазба сөздіктер құрас-тырады, не оларға түсініксіз болып көрінетін ұғымдарды сұрай отырып, орысша кітаптарды оқуға мәжбүр етеді» [1, 138] – дейді автор. Ыбырай Алтынсарин жазып кеткен осы оқу құралының қазақ тіл біліміне де берері мол. Бұл оқулықта зат есімді – *нәрселердің атауы*, сын есімді – *зат мақұлықтың қасиеттерінің аттары*, сан есімді – *есеп аттары*, есімдікті қазақшаға аудармай – *местоимение*, үстеу мен демеуді – *ақыры өзгермейтін сөздер*, жалғауды – *предлог*, етістікті – *глагол* деп атаған. Бұдан біз Ыбырай Алтынсаринді қазақ тіл білімі тарихындағы грамматикалық атаулардың алғашқы атасы деуімізге де болады.

Ы.Алтынсариннің зат есімді – *нәрселердің аттары*, сын есімді – *зат мақұлықтың қасиеттерінің аттары*, сан есімді – *есеп аттары* деп атағанынан оның сөздерді таптастырудың семантикалық ұстанымын басшылыққа алғандығы байқалады. Семантикалық ұстаным сөздердің бойында белгілі бір лексика-грамматикалық мағынаның болуын талап етеді. Сөздерді таптастырудың осы ұстанымы бойынша сөздер лексикалық мағыналарының жалпылануынан жасалған жалпы грамматикалық мағыналарына қарай біріктіріледі. Ы.Алтынсарин әр сөз табына арналған бөлімдерінде оларға анықтама беріп кетпесе де, сөздерді жалпы грамматикалық мағыналары бойынша біріктіріп отырады. Мысалы, жалпы зат, нәрсе, қоршаған орта, киім-кешек, адамның мүшелері, т.б. атауларды зат есімге, оларға тән белгілер мен қасиеттерін сын есімге, жалпы сандарды сан есімге, т.б. жатқызады. Етістікті аудармай *глагол* деп берсе де, етістік сөз табына арналған бөлімінде етістіктердің қазақша атауы мен орысша аудармасын беріп келіп, «осы сөздерден аңғарылған шығар *глагол* деген зат, мақұлықтың істеген әрбір істерінің аты екендігі» деп айтқандығынан семантикалық принципті негіз еткендігі анық көрінеді [1, 173].

Б.Алтынсарин зат есімнің түрлену жүйесі ретінде «падежді» көрсетеді. «Падеж» бойынша түрленудің сұрақтары мен формаларын береді.

Сөз таптары жайлы айтқанда оларға анықтама бермейді, тек жалпы мысалдарды айтып кетеді. Нәрселердің аттары бөлімінде заттардың қазақша-орысша атауларын қатар беріп отырады. Мысалы, Құдай – Бог, Пайғамбар – Пророк, Періште – Ангел, т.б. Қазақ тілінен сөздерді алғанда да автордың белгілі бір тәртіпті, ретті ұстанғандығы байқалады. Мұнда қазақ тілінің сөздері әліпби реті-мен емес, парадигматикалық қатынастар арқылы беріліп отырады. Мысалы, *сау-дагер, дәрігер, мал бағушы, жұмыскер, егінші, ұста, ағаш ұстасы, тігінші, ас пісіруші* сынды мамандық атауларын бірінен кейін бірін тізіп шығуы, *ата (әке), әже (шеше), баба (ата), үлкен шеше (ана), үлкен аға, нағашы аға, аға іні, ана, қарындас, сіңлі, жиен ағасының баласы*, т.б. туыстық атауларын тізбектеп шығуы, *киім, бөрік, төбетей, тақия, қалпақ, тымақ, малахай, көйлек, жиде, дамбал, беешмент, шекпен, шпан, қалта, белбеу, ішік, тон, шалбар, етік, мәсі, кебіс, шұлық, шұлғау* деп бастан аяқ киетін киім атауларын тізіп шығуынан және ары қарай аптаның жеті күнінің атауын беруі, адамның сыртқы, ішкі мүшелерінің атауын беруінен, табиғат құбылыстарының атауларын беруінен, жан-жануарлар, жәндіктердің атауларын беруінен, т.б. парадигматикалық қатынас анық көрінеді.

Жоғарыда біз сөздер тізбегін беруде лексикалық парадигма қолданылғанын айттық, яғни мұнда сөздер ортақ белгілері бойынша топтастырылған. Сын есім жайлы айтқан кезде қазіргі кездегідей тіліміздегі асырмалы, салыстырмалы шырай деген атауларды қолданбаса да, кейбір формаларды, олардың қызметтері мен мағыналарын дәл көрсеткен. Автор: «егер біреуден біреудің артықшылығын көрсетейік десек, біз сөздің аяғына рақ, рек дегенді қосамыз» – деп салыстырмалы шырайды, «егер бір прилагательное сөзді қалыбынан көрі артылдырыңқырап айтайық десек, біздің тілде ол сөздің алдына ең, артықша дегендерді қосамыз» – асырмалы шырайды нұсқап кеткенін байқаймыз [1, 156].

Ал «Местоимение» деген бөлімінде есімдіктерді де белгілі бір ретпен береді. Алдымен *мен, сен, ол* жіктеу есімдіктерінен бастап, кейін олардың көпше түріне тоқталады. *Мен* жіктеу есімдігінің көпше түрін *біз, сен* есімдігінің көпше түрінде *сіз, ол* есімдігінің көпше түрін *олар* деп береді [1, 162]. Қазіргі грамматикамызда *сен* жіктеу есімдігінің көпше түрі *сендер* болып табылады.

Сондай-ақ, Б.Алтынсарин «Глагол» бөлімінде орыс тіліндегі етістіктер мен қазақ тіліндегі етістіктерді салыстыра отырып, қазақ тіліндегі етістіктердің шақ категориясына да қысқаша тоқталады: «...алуға» деген сөзден егер әзір алғанымызды айталық десек, біз айтамыз: аламын, өткен уақыттағы алғанымызды айтқымыз келсе: алдым, болашақ уақыттағы алатынымызды айтқымыз келсе: алармын» – деп үш жақта түрленуін көрсетіп, етістіктің шақтарын қазақ тілінде «осы уақыт», «өткен уақыт», «болашақ уақыт» деп көрсетеді. Осы үш шақта тұрған етістіктердің әрқайсысының жақ бойынша түрлену жүйесі мен «повелительное» деп етістіктердің «бұйрық мағынасында» қолданылуын да береді [1, 175]. Осыдан Б.Алтынсарин грамматикалық терминдерден сөз таптарының атауларын ғана емес, етістік шақтарының атауларын да алғаш қазақ тілінде ұсынған деп білеміз.

Қазақ тіліндегі зат есімнің септелуін, сын есімнің шырай бойынша түрленуін, етістіктердің шақ, жақ бойынша түрленуін беріп, оларды ақыры өзгертін сөздердің қатарында қарастырады. «Ақыры» деген сөз соңы деген мағына береді. Сонда сөздердің соңында қосымша жалғанып, түрленуін Б.Алтынсарин осындай атаумен

берген. Сөздердің түрлену немесе түрленбеу қабілетін сөздерді таптастырудың морфологиялық ұстанымы негіз етеді. Ы.Алтынсариннің бұл еңбегінде сөз таптарына тән барлық формалар берілмесе де, мысалы, септік, сын есімнің шырай, етістіктің шақ, жақ категориялары көрініс тапқан. Керісінше арнайы грам-матикалық тұлғалармен түрленбейтін сөздерге үстеу сөз табы жатқызылып, оны «ақыры өзгерілмейтін сөздер» қатарында қарастырған.

Кейбір қосымшалардың қызметіне, беретін мағыналарына тоқталып өтеді. Мысалы, *-еке* қосымшасының тілімізде «біреуді жақсы көруді білдірер орында» қолданылатындығын, *-ілік* қосымшасы туралы «жанды-жансыз зат-мақұлықтың атын кішірейтіп айтқысы келсе» қолданылатындығын айтып, олардың мағыналарын көрсеткен.

Ы.Алтынсаринге дейін де, кейін де қазақ грамматикасы жайлы көптеген ғалымдар еңбектер жазды. Солардың бірі Ы.Алтынсаринге дейін қазақ тілінің грамматикасы жайлы М.Терентьев «Грамматика турецкая, персидская, узбекская» (1875), Ы.Алтынсариннен кейін Н.М.Мелиоранский «Краткая грамматика казак-киргизского языка» I бөлімі фонетика мен этимологияға (1894), II бөлімі синтаксиске (1897) арналған еңбегінде айтып кеткен. Олар түркі тілдерін зерттеуші орыс ғалымдары болғандықтан қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктеріне ғана тоқталып, сөз таптарының қазақша баламасын бермейді. Сондықтан да Ыбырай Алтынсарин бұл еңбегін қазақ балаларының орыс тілін жылдам үйренуі үшін жазса да, грамматикалық терминдерді атап көрсетіп, қазақ зерттеушілерінен сөз-дерді таптастыруда семантикалық ұстанымды алғаш қолданды деп есептейміз.

Ы.Алтынсаринге дейін 1975 жылы қазақ тілінің грамматикасын Михайл Африканович Терентьев «Грамматика турецкая, персидская и киргизская, узбекская» жазды. М.А.Терентьев те сөздерді таптастыруды семантикалық ұстанымды негізге алып, сөздерді тоғыз сөз табына жіктейді:

1. *зат есім;*
2. *сын есім;*
3. *сан есім;*
4. *есімдік;*
5. *жалғаулық;*
6. *септеулік;*
7. *үстеу;*
8. *одағай;*
9. *етістік.*

Ғалым еңбегінде сөздерді тапқа бөліп, олардың морфологиялық ерекшеліктеріне ғана тоқталады. Синтаксис сөз болмайды. Бірақ сындық мағына беретін сөз-дердің қай кезде сын есім, қай кезде үстеу сөз табы болатындығын айтқанда синтаксистік ұстанымға жүгінеді: «... не согласуется с существительным ни в числе, ни в падеже (о роде было уже говорено) и ставятся всегда прежде существительного: кызыл орамал – красный платок, кызыл орамалдары – красные платки, кызыл орамалдарға – красным платкам и т.д.... Будучи поставлено после существительного, оно обращается в наречие качества и требует за собой глагола: мынау кыз сұлу еді, мынау кісі бай болады» – дейді [4, 126]. Үстеу сөз табы жайлы айтқанда да автор: «тут годится всякое прилагательное, для этого его употребляют отдельно или после существительного» – деген пікір келтіреді [2, 126].

П.М.Мелиоранский – Ы.Алтынсариннен кейін қазақ тілінің грамматикасын жазып шыққан ғалымдардың бірі. Ғалымның екі бөлімнен тұратын еңбегінен сөз

таптастыруда семантикалық пен синтаксистік ұстанымдарды негізге алғандығы байқалады. Ол 1894 жылы шыққан бірінші бөлімінде қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясына тоқталып, «Части речи в киргизском языке можно разделить на восемь: имя существительное, местоимение, глагол, имя числительное, наречие, союз, послелог и частица» – деген пікірінен семантикалық ұстанымды негізге алғандығы көрінеді [2, 35].

Басқа да түркологтар секілді сөз таптары құрамына сын есімді қоспайды. Оны біресе зат есімнің құрамында, біресе үстеу сөз табының құрамында қарастырады. Бұл жағдай «Наречие», яғни үстеулер туралы бөлімінде: «имена прилагательные часто употребляются в смысле наречия без перемены формы, например, дурус – верно, жаксы – хорошо, и т.п., причем значение их в этих случаях определяется их ролью в предложении» деген пікірінен анық көрінеді [2, 68]. Сондай-ақ, «қой», «ғой», «ау» секілді демеуліктер мен одағайды «частица» деп отырған сөз табына жатқызады.

П.М.Мелиоранский еңбегінің 1897 жылы шыққан «Синтаксис» атты бөлімінде сөз таптарының сөйлемдегі атқаратын қызметін көрсетеді. Бұл бөлімде әрбір сөз табының сөйлемде қызметін көрсетуінен синтаксистік ұстанымды да негізге алғандығы байқалады.

Орыс ғалымдары сөздерді таптастыруда көбіне семантикалық принципке жүгінде әрі орыс тілінің құрылымына ұқсастырып жасады. Сын есімді зат есім мен үстеу сөз табымен қарастырушылық та көрінеді. Ы. Алтынсарин кейбір грамматикалық терминдерді қазақшалап берді. Ағартушы-педагогымыздың еңбегінен де семантикалық принципті анық көруге, морфологиялық при болады. Қазақ ғалымдарының ішінен Ы. Алтынсариннен кейін сөздерді таптастырып, тіл білімінің терминдерін қазақша сөйлеткен А. Байтұрсынұлы болып табылады. А.Байтұрсынұлының терминдері осы күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Ағартушылық іске ғұмырын арнаған Ахмет Байтұрсынұлы да Ыбырай Алтынсаринді ұлы ұстаз санап, тәрбиелік мәні бар еңбектерін, ұлы ұстаздың шығармаларын қолданып отырған. Ахмет Байтұрсынұлын Ыбырай Алтынсарин бастаған ұлы істің жалғастырушысы деп айтсақ та артық емес. Ғалым Т.Қордабаев «...А.Байтұрсынов Ы.Алтынсариннің жай ғана ізбасары емес, ол Ыбырай бастаған ұстаздық, ағартушылық жұмыстарды жаңа заман талабына сәйкес ілгері дамытқан шебер де білімпаз ұстаз» – деп пікір білдірген [5].

Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі сөздерді таптастырудағы алғашқы нұсқалар толық емес және таптастырудың үш түрлі ұстанымын да негізге алмаса да, қазақ тіл білімінде алатын орны ерекше.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сүлейменов Б.С. Ы.Алтынсарин таңдамалы шығармалары: Академия наук казахской ССР. – Алматы, 1955. – 407 б.
- [2] Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Часть – Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1894. – 78 с.
- [3] Терентьев М. А. Грамматики турецкая, персидская, киргизская и узбекская. Книга 1 СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1875. - 211 с.
- [4] Қордабаев Т. Ахмет – Ыбырайдың ізбасары / Т.Қордабаев // Қазақстан мектебі, 1998. – №6. 71–74 б.